

HOOG EN LAAG IN DE BARONIE

Karel Leenders

LAAG

Na de uiteenzetting van Christ Buiks over de enorme bergen die er in de Baronie te beklimmen zijn, daal ik met u af in 's lands diepste krochten.

Laag

Laagten in het landschap van de Baronie en de rest van westelijk Noord-Brabant worden vaak heel saai aangeduid met...”laag”. Namen zijn dan een samenstelling met “laag”. Via het dialect levert dat ook samenstellingen met “leeg” op. Dan heb je een Leegstraat naast een Hoogstraat, of een Leege Heide naast een Hoge Heide. Het gaat dan in de regel om hoogteverschillen op korte afstand, want zodra je dergelijke namen over grotere afstanden vergelijkt, komen er verrassingen. Zo lag de voormalige Leege Heide van Oosterhout rond 7 m + NAP terwijl het gehucht Hoogerheide in dezelfde gemeente op 3 m +NAP lag. Maar daar zit dan wel 8 kilometer afstand tussen. Dit Hoogerheide lag wél hoog ten opzichte van zijn directe omgeving; en die Leege Heide lag wél laag ten opzichte van de eigen omgeving. Maar onderling mag je ze niet vergelijken omdat het Brabantse zandlandschap in noordelijke richting steeds lager komt te liggen.

Laag wordt ook in meer *regionale aanduidingen* gebruikt. “Het Lage”, “Het Leeg”, “dorpsnaam-ten Lege” zijn aanduidingen voor wat ik de “beemdenzone” ben gaan noemen. Dat is de rand van het Hollandveen langs de voet van de zandgronden. Hier werd in de late middeleeuwen maar heel weinig klei op afgezet, zodat die gronden vooral als onbewoonde hooilanden, beemden, bleven voortbestaan. Aan de voet van de Hoge Rand van Bergen op Zoom, helemaal in het westen dus, duidt men dergelijke gronden eerder aan met “*neer*”: Neerland, Nederland, Neerstraat. Dat gaat zo door tot in Merksem, waar ik eens, op terugreis uit de Antwerpse opera, een straatje inreed dat met een mooie pijl “Nederland” aangeprezen werd. Het straatje werd steeds landelijker en eindigde als een karrenspoor tussen de weilanden: dat was het Nederland van Merksem!

“Laag” wordt ook gebruikt in meer *specifieke benamingen*: het Gastels Laag, het Oudenbosche Laag, het Halsters Laag. In deze drie gevallen is het een relatief jonge naam, want de middeleeuwse documenten duiden die gebieden met andere namen aan, namen die horen bij de turfgraverij die daar toen plaatsvond. Door dat gewroet werden die plekken pas zo laag dat ze de benaming “Xse Laag” konden krijgen. Zo vinden we in het Halsters Laag namen als Sysele en Gistele, namen die naar turfondernemers uit die Vlaamse plaatsen verwijzen.

Vergelijkbare plekken heten elders wel “*Vucht*”: de Gilze Vucht en de Teteringse Vucht zijn beide wat meer ingesloten, vlakke, relatief lage en zeer natte destijds venige terreinen bij de dorpen Gilze en Teteringen. Van de Teteringse Vucht werd het zuidelijke stuk opgespoten tot de woonwijk Hoge Vucht bij Breda; het restant heet van de weeromstuit dus Lage Vucht: een beetje dubbelop dus.

Bij Oosterhout heet het Lage in de regel “*Het Broek*”, alhoewel na ca 1700 ook de aanduiding “in de polders” voorkomt omdat het gebied toen geheel ingepolderd was. Met dat “broek”

komen we in het bekende namenspectrum van de lagere zandgronden terecht: rijt, goor, broek, zegge, krocht, beemden.

Een **rijt** is de plek waar water opwelt uit de bodem en daar in een kom een natte venige plek veroorzaakt die tevens het begin van een beekje vormt. Er zijn veel rijt-namen, maar het is soms wel eens zoeken waar die rijt nu eigenlijk zat. Dat komt omdat veel natuurlijke beken bij het ontginnen van de heide opwaarts verlengd zijn met gegraven sloten waardoor de rijt zijn natuurlijk karakter verloor. Een mooi voorbeeld is de rijt waarnaar de gebieden en gehuchten Voorste Rith en Achterste Rith in Princenhage naar vernoemd zijn. De eigenlijke rijt zat ten noorden van de Raamschoorse Weg. Die weg loopt naar het schoor of bruggetje dat gebouwd moest worden toen men de hoge rug ten zuiden van de rijt doorgroef om het turfgebied De Ramen te ontsluiten, ergens in de vroege 15^e eeuw.

Een **goor** is een laagte met een dikkere venige bodem. Ze kunnen in beekdalen voorkomen, maar ook in geïsoleerde laagten. Aan het Goor bij 's-Gravenwezel werd rond 1300 een kapel voor Sint Job opgericht, zodat deze heilige eens een alternatief voor zijn mesthoop had: een goor.

Een **broek** had een wat voedselrijkere maar nog altijd erg natte venige bodem. Het Broek van Oosterhout werd in 1213 nog aangeduid als een *nemus*, laten we zeggen: dicht broekbos. Midden door dit Broek stroomde het riviertje De Donge dat er helemaal verpieterde in het moeras. Binnen een eeuw was het hele broek ontgonnen tot vooral hooiland en gemene weide en was het waardevol genoeg om er decennia lang oorlog over te voeren tussen Holland en Brabant. Voor de Donge werd een nieuwe benedenloop gegraven: de 's-Gravenmoerse Vaart waarvan nu iedereen denkt dat het gewoon echt de Donge is.

Zegge en ook **zaar** zijn van plantennamen afgeleide terreinnamen voor erg natte terreinen. De Binnepolder van Terheijden heet ook wel de Zegge. Het is een erg lage kom, mogelijk met daarin het laagste punt van Noord-Brabant. Deze kom ontstond door turfgraverij in de jaren 1325 – 1450. In die dagen heette het gebied nog Vlassele, wat weer erg Vlaams ruikt. In Vlaanderen heb ik echter nog geen plaatsnaam Vlassele kunnen vinden. Wie lang geleden nog met mij gecorrespondeerd heeft, weet dat ik toen op de Zwart in Breda woonde. Die straat was naar een oud toponiem genoemd, een mooie natte naam in het toch al zo natte Boeimeer op de samenvloeiing van Mark en Weerijs ten zuiden van de oude stadskern van Breda. We hebben er heel wat water uit de kelder moeten pompen!

Krocht en varianten vind je vooral aan de randen van lage gebieden, waar uit hogere gronden veel water opwelt: erg nat en dus veenvorming. Dit woord komt ook voor in de latere vorm van Kroeten (Princenhage) en van Vormen (ook Princenhage) dat gevormd werd uit Voirmencrocht.

De Maaien is een typische naam voor een dalvormige laagte in de heide waar goed hooigras te halen viel.

Most, **Mosten**, **Mosthof**, **Moskes** zijn ook namen voor lage en vooral natte plekken. Deze namen doen me denken aan het Engelse *moist*, vochtig, maar ik ben geen etymoloog dus laat ik dat graag aan de vakmensen op dat gebied. Wel is het jammer dat de archeologen die op de dekzandrug van Kesteren in Princenhage met sporen uit de Bronstijd en alle perioden daarna bezig waren, hun werkplek steevast “Moskes” noemden naar de laagte die er pal naast lag.

Her en der kom je in de Baronie en daarbuiten het element “**blik**” tegen in toponiemen. De Blikken, De Zwarte Blik, Het Blik, dat soort namen. Blik is in deze streek een oude benaming voor een ven in de heide, meestal ontstaan door turfgraverij. Op de grens van Teteringen en Oosterhout ligt zo’n gebied De Blikken. Het is een wat ronde laagte. Op de kaart van de grens van Teteringen, 1661 staat het nog als ven aangegeven. Meer aan de kant van Dongen ligt er in Oosterhout een tweede gebied Het Blik. Het betreft hier akkers in het oog van een paraboolduin aan de Oude Baan Oosterhout – Dongen, na ontginning van een ven (het eigenlijke “Blik”) dat mogelijk ontstond door weggraven van veen.

De benaming “*ven*” voor een waterplas in bos of hei lijkt in deze streek pas in de 19^e eeuw gewoon geworden te zijn. Middeleeuwse aanduidingen als “*venne*” verwijzen eerder naar veengebieden. Denk maar aan Rucphen uit Rucvenne (1359): ruig veen, nog niet aangesneden veen; of rug in het veen.

In die tijd gebruikte men eerder “*meer*” of “*mare*” om een waterpartij aan te geven, in het veen of in het zandgebied. Een naam als Wijmeren of Weimeren gaat terug op Widemare, een plas waar katwilg groeide. De naam komt onder andere voor in zuidelijk Zundert voor een grote ronde laagte waar turf uitgehaald is, en in noordelijk Princenhage waar het een groot stuk beemden betreft. In het voormalige veengebied wemelt het van de meren-namen: Hazenmeren, Grote Meren en dus ook Kleine Meren, Ketelmeren. In het lage Noordwesten werden rond 1300 tal van meren genoemd die moeilijk te lokaliseren zijn omdat ze met het veenland later overstromden en met een kleidek afgedekt zijn. Toch bleven in de polders bij Zevenbergen en Moerdijk nog namen als De Meren voortbestaan.

Met die Ketelmeren komen we aan een andere laagte-naam: *Ketel*. Blijkbaar is dat de benaming voor een betrekkelijk diepe plek die sterk contrasteert qua hoogteligging met de omgeving. Er ligt een Ketel op 3,5 km zuid van Sprundel: een diep ingesneden Pleistoceen dal dat ooit opgevuld was met veen. Ter plaatse van het middeleeuwse Niervaart woelde een grote getijdengeul een diep gat dat ook de naam Ketel kreeg. Toen de geul zich verlegde en het gat weer opgevuld raakte met nieuw sediment, werd dat de polder De Grote Ketel.

Ook “*Diep*” wordt veel gebruikt, vooral om getijdengeulen aan te duiden: het Hollands Diep is dan wel de bekendste. In veel bedijkingsvoorschriften stelt men dat de dijk zo dicht mogelijk tegen “het diepe” gelegd moest worden: zo zou de polderoppervlakte natuurlijk het grootste zijn. De restgeul langs de al genoemde polder de Grote Ketel heette Keteldiep. De naam Hollands Diep komt ook voor bij Nieuwmoer, even ten westen van Achtmaal in België. Het gaat opnieuw om een afgegraven veengebied waarin lang nog veel turfvaartresten lagen, waardoor een naburige hoek de naam Venetië kreeg.

Nog in die streken lijken de namen *De Lokker*, *Oude Zoek*, *Flaas* ook op laagten te duiden. Het gaat dan meer om toeval, lijkt me. Een terrein genaamd Lokker was begroeid met lok, witlok of in ABN: veenpluis. Dat wijst op verdrogend veen. De laatste veenresten zaten op de relatief laagste plekken, en zo komt die naam vooral dáár terecht. Een zoekweg is gewoon een doodlopend weggetje. Hoe dan Zoek aan uitgedolven veenplekken verbonden raakte is me niet zo duidelijk, behalve dat het daar natuurlijk wel om plekken “aan het eind van de wereld” ging, waar je dus doodlopende weggetjes of turfvaarten mag verwachten. Flaas is een typische naam voor een in grasland gelegd oud ven.

Bij *polder* denk je vooral aan laag land dat bedijkt en bemalen moet worden om bruikbaar te zijn. In Zand-Brabant wordt polder echter ook gebruikt voor heideontginningen uit vooral de

18^e eeuw. Het woord heeft dan helemaal niets met de hoogteligging te maken, maar alles met de hoop de barre heide te ontginnen tot zoiets vruchtbaars als de polders van de Noordwesthoek van Noord-Brabant. Het is een propaganda-woord geworden. De Polderdreef door de bossen van de Elsakker loopt zelfs over een heuse heuvel heen, met een hoogteverschil van meer dan 3 meter, en twee toppen op 13 m + NAP. Dit is een 19^e eeuwse laan door een 20^e eeuw bos op voormalige heide!

Ik heb het vaak over turfgraverij gehad. Die gebeurde hier in de jaren 1250 – 1750 op commerciële en grote schaal: daar horen de turfvaarten bij. Daarnaast haalden boeren heel stilletjes hun eigen turf uit andere veengronden, vaak zonder dat dit sporen in het archief naliet. Pas na 1714 krijgen we er wat zicht op, omdat dit om fiscale redenen geadministreerd wordt. Het resultaat van dit boerengewroet heet in deze streken een **put** of een **turfput**. In het algemeen beschaafd bovenmoerdijks schijnt dat een *petgat* te zijn. Voor de Peel zijn ze beschreven als “boerenkuilen”. Thans zijn het geliefde objecten voor natuurontwikkelaars maar sommige werden ooit omgewerkt tot eendenkooi! Op de Bonnekaarten zijn nog heel wat gebieden te zien waar het dus rond 1900 nog wemelde van dergelijke putten. Zelf groef ik er een heel stel op in het Gastels Laag. Het woord “**kuil**” lijkt vooral gebruikt te worden bij uitgravingen voor leem of zand, niet voor turf.

Of toch? Her en der komt de naam **Klokkuil** voor, zoals hier in de akkers van Zonderwijk en Sittard bij Veldhoven. Er dansen volksverhalen omheen. De Klokkuil te Zitterd is een kuil waarin vroeger de klok van Steensel verzonken zou zijn. In de Kerstnacht, om twaalf uur, hoor je nog de klok in de kuil luiden. Volgens een ca. 1930 genoteerd verhaal stal de duivel een nog ongewijde klok uit de toren van Steensel en heeft hij hem hier laten vallen. Mij lijkt het eerder een Klot-kuil, een kuil waaruit men klot, een goede kwaliteit turf, ophaalde. Op deze plek kan het een oude rijt zijn. [Ook bij Panken, Spokerijen in de Kempen. Rijken, C.. De Klokkuil van de Zonderwijkse Akkers. *Campinia* 4 (1974) 52]

Sommige laagten werden ingeschakeld bij het runnen van een door het water aangedreven molen. Het gaat dan om natuurlijke verbredingen van een beekdal even bovenstrooms van de molen. Dergelijke plekken droegen vaak de naam **De Vloed**, vermoedelijk omdat ze onder water kwamen te staan als de molen wat fors stuwde. Daarbij horen ruzies over het maalpeil, de pegel, maar tegelijk ontdekte men dat die overstroming slib op het land bracht, waardoor die weiden eigenlijk de beste van de streek waren. Nog een stapje verder en we zijn bij de **Vloeiweiden** die vooral vanuit België deze streek binnen kwamen. De Ramen bij de Rith in Princenhage waren vanaf 1400 uitgedolven laag land geworden. In de 19^e eeuw werd daar door de Belgische eigenaren een vloeiweidensysteem aangelegd dat gebruik maakte van het water van de beek De Bieloop: het landgoed De Vloeiweide.

In de afgegraven moeren werden de aan het daglicht gekomen laagten vaak ingericht als “**houwer**”. Dat zijn ven-achtige laagten waarin het omgevingswater samenliep. Dat water werd gebruikt om ten behoeve van de afvaart van een konvooi turfschuiten de turfvaart van water te voorzien, te “spijzen” zoals men dat noemde. *Houwer* verwijst dan naar het vasthouden van water, niet naar het omkappen van bomen. Na 1750 zijn de houwers tot “gewone” vennen geworden en een eeuw later zijn ze vaak drooggelegd bij de ontginning tot bos en later boerenland. Het woord *houwer* duikt hier en daar in namen nog op.

Dan hebben we nog de **gat**-namen. Zo ver ik kan zien, hebben we in de streek rond Breda twee soorten “gat”-namen: een toegang tot een omsloten perceel, bijvoorbeeld een akker: Akkergat als typische naam; of een kreek in het overstromingsgebied van de middeleeuwen: het Kromgat,

het Gooykensgat en andere in het noorden van Oosterhout, maar ook het Hellegat bij Willemstad. Maar wat is dan de betekenis van Hellegat op de grens van Rijsbergen, Etten en Princenhage, waar een kreek uitgesloten is omdat we op een zandeiland in het veen zitten. Een toegang tot de Hel? Wat is dan die “hel” hier? Dat moeras? In ieder geval komt “Hel” ook elders in de venen wel voor.

Slot

Ik nam u mee langs de laagten van westelijk Noord-Brabant en een beetje de grens over als dat zo uitkwam. Tevens liet ik u zien dat het terrein daar in de laatste 1000 jaar flink veranderd is en dat daardoor namen verdwenen en verschenen, of zelfs als een relict van het verleden verweesd bleven voortbestaan in een nieuw landschap. Veel namen blijken niet zo zeer op het laag-liggen als zodanig te duiden, maar wel op het specifieke landschap, de ecologie en de gebruiksmogelijkheden van dergelijke lage plekken.